

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№3/2024, 107-115

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 37.013.2

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_10](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_10)

“МАНАС” ЭПОСУН ОКУТУУДА КЕПТИН МОНОЛОГДУК ТҮРҮ МЕНЕН ИШТӨӨ

РАБОТА С МОНОЛОГИЧЕСКОЙ ФОРМОЙ РЕЧИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ЭПОСУ
“МАНАС”

WORKING WITH THE MONOLOGICAL FORM OF SPEECH IN THE PROCESS OF
LEARNING THE EPIC “MANAS”

Абдиева Курманкан Абдрасуловна

Абдиева Курманкан Абдрасуловна

Abdieva Kurtanka Abdrasulovna

окутуучу, “Брайт” Эл аралык мектеби

учитель, Международная школа “Брайт”

Teacher, International school “Bright”

abdieva63@inbox.ru

“МАНАС” ЭПОСУН ОКУТУУДА КЕПТИН МОНОЛОГДУК ТҮРҮ МЕНЕН ИШТӨӨ

Аннотация

Макалада “Манас” эпосунун материалында оозеки кептин монологдук түрү менен иш алып баруунун натыйжалуу методикалык ыкмалары берилген. Диалогдук кептин негизинде калыптанган монолог кеби – окуучудан эпостун тексти боюнча терең билимди, билгичтиктерди жана оозеки сүйлөөнүн көндүмдөрүн талап кылган кептин татаал түрү болуп саналат. Автор монологдук кептин репродуктивдүү түрү болгон кайра айтып берүүдөн кийинки продуктивдүү түрүнө – докладга кеңири токтолгон. Докладдын маалыматтык, изилдөөчүлүк, проблемалуу – талаштуу түрлөрүн талдап жана эпостун мазмуну боюнча мисалдарды келтирген. Айрыкча, талаштуу маселеге карата ар түрдүү позицияларды карап чыгып, алардын күчтүү жана ката жактарын реалдуу талдап, ага карата өз көз карашын иштеп чыгууга үйрөтүү сыяктуу мугалимдин татаал иши докладдын проблемалуу түрүнө даярдоодо ачык көрүнөт. Негизинен, окуучунун эпостун кыргыз тилинин байлыгын түзгөн көркөм сөз каражаттарын өздөштүрүп, аларды учурдун талабына шайкеш келген иш формасында колдоно билүүсү зарыл. Автор эпостун тексти боюнча окуучуларды докладдын түрлөрүн даярдоо менен машыктыруу ыкмасы угуучуларды өз ойлору, идеялары менен оозеки кеп аркылуу ишендириүү, таасир бере алуу сыяктуу заманбап көндүмүн калыптандырат деп белгилеген.

Ачкыч сөздөр: монологдук кеп, оозеки кеп, маек кеп, доклад, эпостун тексти, натыйжалуу, питчинг, заманбап көндүм.

РАБОТА С МОНОЛОГИЧЕСКОЙ ФОРМОЙ РЕЧИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ЭПОСУ “МАНАС”

WORKING WITH THE MONOLOGICAL FORM OF SPEECH IN THE PROCESS OF LEARNING THE EPIC “MANAS”

Аннотация

В статье представлены методические приемы работы с монологическим типом устной речи на материале эпоса «Манас». Монологическая речь, сформированная на основе диалогической речи, представляет собой сложную форму речи, требующую от учащегося глубоких знаний текста эпоса, знаний и навыков устной речи. Автор остановился на репродуктивной форме монологической речи, после пересказа – в докладе. Он проанализировал информационный, исследовательский, проблемный и дискуссионный типы сообщения и привел примеры с содержания эпоса. В частности, при составлении проблемного типа доклада отчетливо видна такая трудная задача преподавателя, как научить рассматривать различные позиции по спорному вопросу, реалистично анализировать сильные и слабые стороны темы, вырабатывать собственную точку зрения. В основном, учащемуся необходимо овладеть художественными выразительными средствами, составляющими богатство кыргызского языка в эпосе, и уметь использовать их в форме устной презентации, соответствующей требованиям современности. Автор отметил, что метод обучения учащихся по тексту эпоса путем подготовки докладов формирует современный навык убеждения и воздействия на слушателей своими мыслями и идеями посредством устной речи.

Ключевые слова: монологическая речь, устная речь, виды речи, диалог, монолог, доклад, эпический текст, питчинг, современные навыки.

Abstract

The article presents methodical methods of working with the monologue type of oral speech in the material of the "Manas" epic. A monologue speech formed on the basis of dialogic speech is a complex form of speech that requires the student to have deep knowledge of the text of the epic, knowledge and skills of oral speech. The author focused on the reproductive form of monologue speech, the productive form after retelling - the report. He analyzed the informational, research, problematic and controversial types of the report and gave examples of the content of the epic. In particular, the difficult task of a teacher, such as teaching to consider various positions on a controversial issue, realistically analyze their strengths and weaknesses, and develop one's own point of view, is clearly visible in the preparation of a problematic type of report. Basically, it is necessary for the student to master the artistic means of expression that make up the richness of the Kyrgyz language of the epos, and to be able to use them in a form of work that is in line with the requirements of the moment. The author noted that the method of training students on the text of the epos by preparing reports forms the modern skill of convincing and influencing the listeners with their thoughts and ideas.

Keywords: monologue, oral speech, types of speech, dialogue, monologue, report, epic text, pitching, modern skills.

Киришүү

Азыркы учурда адабиятты окутууда гана эмес, жалпы билим берүү процессинде кептин диалогдук жана монологдук формасын өнүктүрүүгө чоң маани берилип жатат. Анткени байланыштуу, логикалык ыраатуулукка ээ болгон, элестүү жана көркөм кеп учурдагы окуучунун сынчыл ойломун өстүрүүнүн дагы бир ыкмасы катары каралууда. Окутуу материалына гана эмес, жашоонун жаңыланган ар бир көрүнүшүнө, убакыт өткөн сайын көбүрөөк топтолгон маалымат агымына жана ошол кеңири мейкиндиктеги өз ордун аныктап, талдап кептин ар кандай формасында социум менен бөлүшө ала турган инсанды калыптандыруу учурдагы окутуунун маанилүү милдети болуп калды.

Кептин бул эки түрү башталгыч класстардан баштап тил жана адабият сабактарында биримдикте, ырааттуу түрдө ар кандай ыкмалардын негизинде өнүктүрүлө тургандыгы анык. Ал иштердин көч башында айтып берүүнүн үлгүсү аркылуу машыктыруу турса, окулган же айтылган текстти талдоо, жуптарда бири – бирине үзүндүлөрдү айтып берүү, тексттин бөлүктөрүн толуктоо жана сүрөт боюнча айтып берүү ыкмалары аркылуу кептин аталган түрлөрү башталгыч класстарда эле калыптана баштайт. Окуучунун кебине болгон талап класстан класска улам татаалдашып, монологдук кеби сабаттуу болуп, башкалар менен маектешип тил табыша билиши сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү технологияларынын негизги милдети катары карала баштайт. Анткени сынчыл ойломдун бардык стратегиялары окуучунун өз ойлорун, көз карашын эркин жана логикалык жактан байланыштуу, далилдүү, ишенимдүү айта билүү көндүмдөрүн машыктырууга багытталган. Окутуунун бардык баскычтарында кептин ажырагыс эки түрүн өнүктүрүп олтуруу менен бирге, жогорку класстарда кептин өнүккөн деңгээли катары монологдук кепке көбүрөөк маани бериле баштайт.

Кептин монологдук формадагы репродуктивдүү түрү (*кайра айтып берүүнүн түрлөрү*) продуктивдүү (*доклад, көркөм стилде айтып берүү, публицистикалык же сын макалалардын негизинде айтып берүү*) деңгээлине өтүүсү менен, кеп ишмердүүлүгүнүн өнүгүшү камсыздалат деп окумуштуу методисттер белгилеп келе жатышат. Монологдук кептин продуктивдүү түрү жогорку класстарда синтезделген же кептин ар кандай формаларын (айтып берүү, ой жүгүртүү, сүрөттөө) өзүнө камтый турган мүнөзгө ээ боло тургандыгы табигый нерсе. Кеп айтуучу башкаларга маалымат берүүчү, таасир этүүчү жана шыктандуруучу максатта болгондуктан, кептин жеткиликтүү, түшүнүктүү болушу чечүүчү мааниге ээ болот. Айтуучу темага ылайык келген, кептик байланыштын шартына жараша тилдин вербалдуу жана вербалдуу эмес каражаттарын тыкандык менен тандап алуу зарылдыгын белгилейт. Кептин тактыгы аудиторияга жеткиликтүү кепти тилдик каражаттарды сабаттуу, туура бере билүү жөндөмүн өзүнө камтыйт. Аталган талаптардын толук жана ар тараптуу ишке ашуусу, кептин натыйжалуулугун, угуучулар менен байланыш ишке ашып, кеп максатына жеткендиги менен аныкталат. Биз монологдук кептин билим берүүчү, башкаларды өнүктүрүүчү максаты алдыңкы орунда экендигин, ошондуктан аудитория менен байланышуунун бардык каражаттарын пайдаланып (риторикалык суроо, суроо – жооптор, кайрылуу) маектешүү элементтерин киргизүү менен, текстти кабыл алган угуучуларды активдештирүү менен максатыбызга ийгиликтүү жете ала тургандыгыбыз анык. Окуучулардын оозеки кебин өстүрүүнүн ушундай максаттарын ишке ашыруу максатында адабиятты окутууда эпикалык чыгармаларды окутууну жыйынтыктоо сабактарында доклад даярдоо жана аудиторияда доклад окуу, маалымат берүү ыкмалары көп колдонулат.

”Доклад адабият боюнча класстан тышкаркы иштерде – ийримдин ишинде, кечелерде, конференцияларда, жолугушууларда окулат. Доклад жазуудан мурда ошол жазыла турган материал терең үйрөнүлүүгө тийиш” – деп белгилешет (Шериев, Муратов, 1994, б.12).

Доклад жана маалымат берүү окуучунун негизги көндүмдөрүнүн катарына кирет. Бул көндүмдөр татаал, синтетикалык көндүмдөргө кирет, анткени ал бир жагынан окуучу башталгыч мектепте эле калыптанган кептик билгичтиктерге (*көркөм окуу, текстти кайра айтып берүүнүн түрлөрү, суроолорго оозеки жооп берүү, суроо түзө билүү, оозеки баяндама, оозеки баяндаманын планын түзө билүү*) таянса, экинчи тараптан адабият темасына доклад, маалымат даярдоо көндүмдөрүн аң сезимдүү түрдө калыптандыруусу зарыл. Мындай көндүмдөргө төмөнкүлөр кирет:

- докладдын негизги темасын жана идеясын аныктай алуу;
- темага карата милдеттерге ылайык докладдын структурасын тандоо;
- докладга же билдирүүгө план түзүү;
- докладдын мазмунуна карата материалдарды табуу; (*адабий тексттер, сын макалалар, адабият таануу боюнча атайын эмгектер, архивдик документтер жана музей экспонаттары*)
- чогулган материалдарды максатка ылайыктуусун системалуу иргеп алуу, аларды баалоо жана текст түзүү;
- эл алдында чыгып сүйлөй билүү, аудиториянын көңүлүн өзүнө буруу;
- аудиториядан берилүүчү ар кандай мазмундагы суроолорго жооп берүү;
- курч жагдайлардан конфликтсиз чыга билүү көндүмдөрү болуп саналат.

Мындай көндүмдөргө үйрөтүүдө докладдардын түрлөрүн ажыратып үйрөтүү окуучунун оозеки кептин бул түрүнө натыйжалуу жана сабаттуу даярдануусуна шарт түзөт. Мазмуну жана материалынын түзүлүшү боюнча аларды

- *маалыматтык*
- *изилдөөчүлүк*

- *проблемалуу – талаштуу* деп бөлүүгө болот. Ал эми башка изилдөөчүлөр (*Митасова Н.Р*) жанрдык табиятына карата да (*илимий – адабий, адабий – сын, искусство таануучулук, публицистикалык, көркөм – чыгармачыл, көркөм – сынчыл*) деп да бөлүштүрөт. Бирок докладдын мазмунуна карап бөлүштүрүү ыңгайлуу, натыйжалуу болуп адабий жанрларды, стилдерди өзүнө камтыгандыктан, биз адабий материалдын мазмунуна, түзүлүшүнө карата түрлөрүн өз практикабызда көбүрөөк колдонобуз жана алардын түрлөрүнө машыктыруу биздин максатка (*монологдук кептин продуктивдүү түрлөрүнөн илимий – адабий багыттагы иштерди*) ылайыктуу деген ойдобуз.

Докладдын *маалыматтык түрү* эч кандай талаш – тартышты туудурбай турган ачык – айкын жана окуучу үчүн жаңы материалдарды берүү болуп саналат. Мындай доклад менен таанышуу баланын адабий жана жалпы маданий ой чабытын кеңейтет, обзордук жана монографиялык темадагы адабий курстар боюнча билимин тереңдетет.

Мисалы: “Эпосту изилдеген чет элдик окумуштуулар”, “Залкар манасчылар”, “Саякбай Каралаев жана Сагымбай Орозбаковдун варианттары”, “Жусуп Мамай – Кытайдагы кыргыз манасчысы”, “Эпостогу баатырдык мотивдер”, “Эпостогу аялдардын образы”, “Манас” эпосу сүрөт искусствосунда” деген темаларды атоого болот.

Аталган материалдар менен иштөөдө окуучу теманы жакшы билүү менен ошол тема боюнча ар кандай маалымат булактарына кайрылып, алардын мазмунун салыштырып жана баалап, эң негизгилерин топтоп бериши зарыл. Докладдын мазмуну план боюнча ырааттуу берилип, угуп жаткан аудиторияга түшүнүктүү, жеткиликтүү болушу зарыл. Анын стили оозеки баянга жакын болгондуктан, окуучу цитаталарды гана окуп, схема – таблицаларды, сүрөт – иллюстрацияларды, видеотасмаларды пайдалануу менен кагазга карабай оозеки баяндап бергени максатка ылайыктуу деп эсептешет (Шериев, Муратов, 1994, б.127). Докладдын соңунда милдеттүү түрдө пайданылган адабияттар көрсөтүлөт.

Ал эми *изилдөөчүлүк докладдын* негизги маңызы окуучунун көркөм, илимий, публицистикалык текстти өз алдынча карап, андагы маселелерди аныктап берүүсү болуп саналат. Мында өз алдынча таанышкан материалдар боюнча өз оюн жана позициясын билдирүү алдыңкы орунга чыгат. Окуучу же окуучулардын тобу белгилүү бир темага кызыгып, аны ар тараптан карап чыгууну жана өз алдынча жаңы көз карашты талап кылган маселе болушу кажет.

Мисалы: “Манас айтуу өнөрбү же Теңир берген белекпи?”, “Манас баатыр Бээжинге чейин барганбы?”, “Эпостун немец жана орус тилдериндеги алгачкы тексттери кандай которулган?”, “Алманбеттин тагдыры: бөтөн жерде бий болуу жакшыбы?”

Кийинки иштин түрү коомдук турмушта активдүү позицияны кармап, өз оюн билдире алган *кептик инсанды* калыптандырууга шарт түзөт. Бул шарттар окуучу адабият таанууда жана адабий сында айтылган ар түрдүү пикирлерди баалап, бул маалыматтарды талдоонун негизинде *проблемалык – талкуу түрүндөгү докладды* даярдаганда түзүлөт. Мындай докладдар чыгарманы терең талдоо, жыйынтыктоо же факультативдик сабактарда даярдалып айтылат. Талаш-тартыштуу маселеге карата ар түрдүү позицияларды карап чыгып, алардын күчтүү жана ката жактарын реалдуу талдап, ага карата өз көз карашын иштеп чыгууга үйрөтүү – мугалимдин иши. Мугалим окуучу менен топтолгон материалдын, көз караштардын негизинде өз позициясын ырааттуу жана аргументтүү билдирүү үчүн план түзүүгө, ал план боюнча ой жүгүртүүсүн так, ынанымдуу чагылдырып берүүсүнө ар тараптуу жардам бериши керек. Азыркы учурдагы санариптештирүү процессиндеги окуучулардын гаджеттерге көз карандылыгы күчөп, көлөмдүү тексттерди кабыл алуудагы кыйынчылыктар *клиптик ой жүгүртүү* деген көрүнүштү жаратканын эске алышыбыз зарыл. Айрыкча “Манас” эпосу сыяктуу эпикалык чыгарма, ал тууралуу бүтүндөй манас таануу бөлүмү боюнча материалдарды өздөштүрүү – азыркы окуучу үчүн абдан *татаал маселе* болуп саналат. Клиптик ой жүгүртүүнү окумуштуу К.Г. Фрумкин “мааниси боюнча ар түрдүү үзүндү тексттерге тез – тез алаксуу менен тексттик эмес, образдуу маалыматка ыктоо” көндүмү (Фрумкин, 2010, б. 27) катары мүнөздөгөн. Ошону менен бирге бул жөндөмдүн маалыматтарды тезирээк кабыл алып, кайра иштеп чыгуу, интернет айдыңындагы керектүү мазмундагы, формадагы тексттер менен ийкемдүү иштей алуу сыяктуу жакшы жактары бар экендиги да талашсыз. Окуучулардын ушул көндүмүнө таянуу менен проблемалык докладдын темасына ылайык электрондук китептер, кыргызча веб-сайттар сыяктуу материалдардын

санариптик булактарын да сунуштоо зарыл. Алардын виртуалдык чөйрөгө жакындыгын, тексттик материалдар менен толуктап, өз билимин ар тараптуу байытууга шарт түзөбүз.

Мисалы: “Манас – тарыхый инсан болгонбу?” , “Эпостогу окуяларда кыргыздын тарыхына дал келген көрүнүштөр барбы?”, “Алманбет – кытай элинин кайсы инсанын чагылдырат?” , “Манас – кыргыз элинин улуттук идеологиясы боло алабы?”, “Азыркы учурда эпостун жаңы варианттары жаралышы мүмкүнбү?”.

Мындай талаш - тартыштуу маселеде эки топтун окуучулары эки башка позициясын жактап оозеки дискуссия өткөрсө да болот, мугалим ар бир окуучу чыгып, өз көз карашын жактоого мүмкүндүк берет.

Окуучуларга кошумча материалдар катары эпостогу талаш маселелерди изилдеп келе жатышкан авторлордун көз караштары чагылдырылган төмөнкү авторлордун эмгектерин (Токтогазиев, 2013; Бакчиев, 2012; С. Алахан, 2013; Байгазиев, 2023) сунуштап, алардын негизинде ар кандай темадагы проблемалык талкуу докладдарды даярдаса болот деген ойдобуз.

Айрыкча Т.Токтогазиевдин монографиясында “Манас” эпосундагы каармандардын тарыхта орду бар адамдар экендигин далилдөөгө аракет жасаган идеялары ар кандай талаш-тартыштуу ой – пикирлерге жем таштаары анык. Ушул максатта автор Манас жашап өткөн деп 7 -8 – кылымдарды болжолдоп, бул маалыматтарды ар кандай тарыхый жазма булактар менен салыштырып изилдеген. Бул ойлорун тастыктоо үчүн ал Манастын издери менен жер кыдырып жер-суу аттарын, тарыхый эстеликтерди көрүп талдап, маанилүү тыянактарды чыгарган. Бул тыянактар бир караганда ынанымдуу көрүнөт, бирок башка көрүнүктүү окумуштуу – изилдөөчүлөрдүн эмгектерин талдап келгенде, окуучунун башкача позициядагы өз караштарын билдирүүгө да негиз болот (Токтогазиев, 2013; Абдиева, 2021; Кубанычбек кызы, 2023; Юсупова, Кочкорова, 2023).

Ал эми окумуштуу – адабиятчы Садык Алахан түзгөн жыйнак 2007-2009- жылдары чыккан Жайсаң манасчынын вариантын айтып берген Бүмариамдын иш – аракетин эпостун негизги өзөгүн жокко чыгарган фальсификация деп аныктаган материалдарды чагылдырат. Анткени бул вариант ар кайсы жерлерде, белгилүү бир убакытта автордун медитация аркылуу алган маалыматтарынын негизинде түзүлгөндүгү окумуштууларда шек жараткан. Бул варианттын эпостогу берилген тарыхый окуяларга, каармандардын ордуна, көркөмдүк деңгээлине каршы келе тургандыгын далилдөөгө аракет жасашкан. Эң негизгиси, улуу эпостун классикалык вариантында ыр саптарынын өлчөмү менен жаңы вариант болууга аракет жасаган жайсаңчылардын ыр түзүлүшү дал келбей тургандыгын окуучуларга эскертип, түшүндүрүп берүү зарыл. Бул азыркы учурга чейин талаш – тартыш туудурган маселе болуп саналат. Демек, эпостун жаңы варианттары азыркы учурда жаралышы да талаш – тартыш маселе катары каралат.

Ал эми эпостун адеп - ахлактык маани – маңызын терең талдаган фундаменталдуу эмгектери менен белгилүү болгон окумуштуу – публицист С.О.Байгазиевдин жакында жарык көргөн эмгеги (Байгазиев, 2023, б. 20-21) кыргыздын улуттук нарктарынын, идеологиясынын көч башына улуттун улуу чыгармасы, рухий бийиктиги болгон “Манас” эпосунун түбөлүктүү идеяларын койгон.”...Манас рухунун уңгулуу, күнүмдүккө эмес түбөлүктүүлүккө эсептелген кенчтери таалим – тарбия үчүн багыт – маяк, соолгус булак – көрөңгө, түгөнгүс гүлазык –

ресурс, этикалык – философиялык база. Бул нарктарды окуу – тарбия ишине мобилизациялап, жаштарыбыздын алдына чырак кылып жагып, маңдайына жылдыз кылып кылып күйгүзүп турушубуз зарылдын зарылы...” -деп белгилеген автор. Окумуштуунун бул ойлоруна карама – каршы же азыркы прагматикалык – керектөө замандын талабына ылайык башкача идеологияны сунуштаган ойлорду мисал келтирип, талаш – тартыш уюштурсак болот.

Монологдук кептин продуктивдүү түрлөрүнө көркөм стилде же темасына, мазмунуна карата көркөм сөз каражаттарын арбын колдонуп *көркөм стилде* айтып берүү кирет. Бул ыкма эпостун көлөмдүү бөлүктөрүн жыйынтыктоодо жакшы натыйжаларды берет деген ойдобуз. *Мисалы:* “Манас баатырдын төрөлүшү”, “Кыргыздардын Алтайдан Ала- Тоого көчүшү” “Семетейдин Сарытазга жолукканы”, “Каныкейдин Тайторуну чапканы” сыяктуу бөлүмдөрү эпостун ыр саптарын кара сөзгө салган Ашым Жакыпбековдун чыгармасын, эпостун текстиндеги арбын көркөм сөз каражаттарын пайдалануу менен айтып берүүгө болот (Жакыпбек, 1995). ”Каркыра болбосоң коё кал! Түштүк төрү – улуу тоо, тескейин чытырман токой баскан.Кыргыздын жонунан жалданып, найзачан миң –сан аскердей карагайлары зыңгырайт. Этектеп түшө келгенде чыгыштан батышка күн жүрүш жолду багыттап,токой мизинде керилген тилке созулат. Ушу керүүдөн туруп Каркыраны көрүп ал: оң ныптан көз жеткен көк мунарыкта жалама аска жалгыз кара бешкек тоо көк тиреп турат; теке маңдай түндүгүн көз жеткен мунарыкта Үч –Капканын үч эмчек чокусу жайылып агып жатат;андан ары Ыйык –Көл жатат байбиченин пейилиндей жайкалып... Ортодогу кең жайыкка аш эмес аалам баткыдай, салаалаган сууларына көктүн жылдыздары чогуу түшсө да элкин ойноп жаткыдай.Шибери буралган,бетегеси жайкалган апай жайык боорлору,карагыяк калың каптапчымдак ойдун жайыгы Теңир өзү пейилине ылайыктап жайып койгон килем өңдөнөт. Суу бойлоп каркыра, турна бийлеп, ара – чолодогу көлдөрүндө ак булуттун үзүмдөрү түшүп келгенсип, ак куулар каалгыйт, сары каймак саздарында аңырлар жүрөт жагжандап... Каркыра болбосоң коё кал!” Мындай сүрөттөөчү, баяндоочу, ой жүгүртүүчү тексттерден алып, *кара сөз түрүндө айттыруу, башка манасчылардын поэтикалык тексттери менен салыштыруу же тескерисинче поэтикалык текстти кара сөзгө айландыруу* жана тексттин көркөмдүк өзгөчөлүгүнө жекече көз карашын билдирип баалоосу, окуучунун момнологдук кебинин чыгармачыл деңгээлин андан ары байытууга шарт түзөт деген ойдобуз.

Ал эми окуучулар жасаган докладдары адабий сын менен адабият таануу эмгектерине таянса, *публицистикалык же сын макалалардын негизинде* айтып берүү болот. Сын макалаларды сабактын бардык формаларында пайдалануу окуучунун жеке пикирин илимий жактан бекемдеп, ишенимдүү берүүгө гана жардам бербестен, адабий – эстетикалык түшүнүктөрүн калыптандырып, жалпы логикалык ой жүгүртүүнү да өстүрө тургандыгын жакшы билебиз. “Сын макаланы окуганда анын жанрына, формасына – полемикабы, рецензиябы же обзорбу деп талдап алып, сынчынын позициясы кандай, ал кайсы мезгилдеги адабий көрүнүштү кандайча талдоого алды деген суроолорду түшүнүү керек” (Шериев, Муратов, 1994, б.135). ”Манас” эпосу тууралуу илимий эмгектер азыркы учурда адабият таануунун өзүнчө бир багытын түзөт. Ошондуктан эпос боюнча темага ылайык келген материалдардын ар түрдүү мазмундагы, көз караштагы авторлордун эмгектерин талдап чыгууга болот.

Оозеки айтып берүүнүн бул түрлөрүнө окуучу кылдат даярданып, ийгиликтүү чыгып сүйлөп, пайда болгон суроолорго так жооп бериши жана өзүн ишенимдүү алып жүрүшү заманбап *жумшак көндүмдөргө* кирет. Доклад технологиялар мезгилинде , албетте, ар кандай

аудио- видеотасмалар, ар кайсы учурда басылган адабияттардын тизмеси жана таблица – схемалар менен коштолгону натыйжалуу болот. Изилдөөчү Х.Ахмедова мындай деп белгилейт: “...өз ойлорун чыгармачыл, эркин айтып, ой – сезимдерин ар кыл интонацияда чагылдыра алган, кеп маданиятын сактап, баарлашуу жөндөмүн өнүктүрө билген инсан азыркы учурдун талабына шайкеш келет” (Ахмедова, 2021) Негизинен учурда окуучулар жалпы аудиториянын алдында сүйлөп, *өз оюна башкаларды ынанадыра алган* көндүмдөрүнө ээ болууга умтулуп жатышат. Анткени азыркы техникалык өнүгүү автоматташтырылып (*компьютерлештирилип*), дүйнөдө көптөгөн жумуш орундары кыскарат деген билдирүүлөр бар. Бирок төмөнкү сапаттарга (*питчинг, сынчыл ойлом, креативдүү жөндөм*) ээ болгон жаштар кандай кырдаал болсо да ийгиликтүү болууга жөндөмдүү болушат. Изилдөөчүлөр жана ийгиликке жетүү сырларын ачып бергиси келген коучтардын маалыматтары боюнча азыркы муун тубаса жөндөмдүү муун. Аларга билим, багыт жана колдоо болсо баарын жасай алышат. Алардын ана башында *питчинг* жөндөмү турат. *Питчинг* – дүйнөдөгү эң баалуу жөндөм деп эсептелинет. Себеби эл астында өз ой – пикирин , идея, бизнес план, долбоордук иш, командалык иш – аракеттерди кыска, так жана жеткиликтүү айтып берүү чеберчилиги болуп саналат. Демек, жеке өз көз карашын иштеп чыгуу, ар бир нерсенин жакшы, жаман жагын таап, талдай билүү (*сынчыл ойлом*) , ар бир нерседен жаңы нерсени жасай билүүдөн (*креативдүү жөндөм*) да башкаларга өз оюн жеткиликтүү айтып бере алуу, оозеки сөз менен ойдун маанисин жеткирүү, башкаларды өз идея, ойлорун менен *ынандыруу эң биринчи позицияга* чыкканын андай билишибиз зарыл. Мында окуучунун өз аң сезимин гана эмес, эмоциясын да башкара билип, аудитория же келечекте коомдун ар түрдүү социалдык катмарындагы ар кандай мүнөздөгү адамдар менен алака – мамиле түзө билүү жөндөмү калыптанаары анык.

Бул көндүм азыркы учурда окуучулардын кийинки муунунун ийгиликтүү келечегин аныктаган *жумушак көндүмдөрдүн сап башына кире* тургандыгын жакшы билишибиз зарыл. Бул тууралуу методист окумуштуулар окуучулардын эл алдында чыгып сүйлөөсү практикалык багытка ээ болуп, коомдун бир бөлүгүнө таасир этээрин, алар сындоочу (*талкуулоо, талашып – тартышуу*), үгүттөө (*бир кыймыл – аракетке чакыруу*) жана куттуктоо (*салтанаттуу, салттуу*) болоорун белгилешкен (Ладыженская,1986, с.112-113). Бул көндүмдөргө машыктыруу негизинен тил сабагында калыптанып, адабият сабагынын оозеки кепти өнүктүрүүчү ыкмалары менен андан ары өнүктүрүлөт. Т.А.Ладыженская тил сабагында оозеки кептин бул түрү тууралуу маалымат берилип, андан кийин даярдоо мүнөзүндөгү талдоо иштери жүргүзүлүп, жыйынтыгында гана чечендик кептин түрлөрү боюнча практикалык сабак уюштурулуп, анын жыйынтыктары талкууланат деп көрсөткөн. Ошондуктан окуучулар менен бул көндүмдөрдү калыптандыруу боюнча адабият сабагындагы “Манас” эпосу боюнча оозеки айтып берүүнүн түрлөрүнө машыктырып, иштин ар кандай түрлөрү менен бул баалуу көндүмдү андан ары калыптандыруу мугалим үчүн маанилүү милдеттердин бири катары чыгат.

Демек, окуучунун *монологдук кебине* басым жасоо, эпостун тексти боюнча айтып берүүнүн түрлөрүн чыгармачылык менен колдонуу айрыкча мааниге ээ болот. Монологдук кептин репродуктивдүү түрлөрүнөн кошумча суроо – тапшырмалары менен *кайра айтып берүүгө* өзгөчө басым жасалышы зарыл. Анткени монологдук кептин бул түрү продуктивдүү кептин кийинки түрлөрүнө (*докладдын оозеки түрлөрүн даярдап, аудиторияда айтып берүү, талаш маселелерде өз позициясын жактай билүү, суроолорго жооп берип, аудитория менен*

кайтарым байланыш түзүү) өтүп, азыркы учурдагы эң маанилүү болгон *питчинг* көндүмүн (анг.*pitch* -выставлять на продажу - устная или визуальная презентация с целью нахождения инвесторов) калыптандырууга негиз болот деген ойдобуз. Анткени бул көндүм угуучуларды өз ойлору, идеялары менен оозеки кеп аркылуу ишендирүү, таасир бере алуу болуп саналат. Мында монологдук кептин оозеки түрүнө коюлган негизги өзгөчөлүгү жана айырмачылыгы – угуучуларга ылайыкташып көрктүү жана эмоционалдуулугу ачык көрүнөт. Угуучуларга эпостун нукура көркөм табиятын жеткирүү менен бирге, күтүлбөгөн суроолорго, репликаларга жооп берүүгө даяр болуп, өзүн эркин кармай билген көндүмдү да калыптандыра алабыз. Кыргызча көркөм, мазмундуу жана максатка багытталган кептин калыптануусунун негизги шарты “Манас” эпосунун текстиндеги тилдик материалдар менен ар тараптуу жана заманбап ыкмалар менен иш алып баруу болуп саналат деп ойлойбуз.

Адабияттар

1. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү: Мектеп окуучулары үчүн. Түз.:Ж.Шериев, А.Муратов.-Б.:КЭнин Башкы ред.,1994.-160 б.
2. Абдиева Ж.К. “Манас” эпосу - элдик педагогика жана билим берүүнүн булагы катары // *Вестник Ошского государственного университета*. 2021. Vol. 2, No. 3. бб. 114-122. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_3_114. EDN: RSQEKZ.
3. Ашым Жакыпбек. Теңири Манас.-Б.,1995.- 298 б.
4. Ахмедова Х. Развитие устной речи как необходимое условие работы над речевой деятельностью обучающихся. М., 2021. -328 с.
5. Байгазиев С.О.Улутубуздуң уңгулуу нарктары.Б., “Алтын тамга”,2023.- 387 б.
6. Кубанычбек кызы А. “Манас” эпосунда көчмөн турмуштун сүрөттөлүшү // *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*. 2023. No. 2(2). бб. 41-48. DOI: 10.52754/16948874_2023_2(2)_5. EDN: UIVPTC.
7. Кыргыз өзөгү. Түз.Бакчиев Т.ж.б. Б., 2012. -212 б.
8. Ладыженская Т.А. Живое слово. Устная речь как средство и предмет обучения. М., “Просвещение”. 1986.
9. Токтогазиев Т.Ш. Айкөл Манас – тарыхый инсан. Алтайдагы, Ала – Тоодогу, Бээжиндеги издер. Б., 2013. -358 б.
10. Улуу “Манас” жана анын фальсификаторлору.Түз. С.Алахан ж.б Б., 2013. – 358 б.
11. Фрумкин К.Г. Глобальные изменения в мышлении и судьба текстовой культуры // *Ineternum* - 2010-Т1.-с. 26 -36.
12. Юсупова Р.О., Кочкорова Д.А. “Манас” эпосундагы кыймыл, мейкиндик жана убакыттын интерпретацияланышы // *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Философия. Социология. Политология*. 2023. No. 1(1). бб. 33-41. DOI: 10.52754/16948823_2023_1(1)_5. EDN: FZOACK.